

DOĞA, BEDEN ve TEKNOLOJİ KULLANIMINA BAĞLI OLARAK SANATSAL DEĞİŞİMLERİN İNCELENMESİ

INVESTIGATION OF ARTISTIC CHANGES IN CONNECTION WITH THE NATURE,
BODY AND TECHNOLOGY USAGE

Vildan IŞIK¹

Öz

Sanat, sanatçı ve sanat nesnesinin yoğun olarak sorgulandığı 1960'lı yıllardan günümüze ortaya çıkan pek çok sanat akımı ve formu doğayı, bedeni ve teknolojiyi geçmişte olduğundan çok daha farklı bir anlayış ve biçimde kullanarak önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Bu çalışmada söz konusu değişimler, Robert Morris, Robert Whitman, Dennis Oppenheim, Robert Smithson, Michael Heizer, Sophie Ristelhueber, Andy Goldsworthy ve Mark Dion'a ait örnekler üzerinden incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Teknoloji ve sanat, doğa ve sanat, beden ve sanat, kavramsal sanat, minimalist sanat, arazi sanatı

Abstract

The introduction of nature, body & technology as means of artistic expression in a different way than it is in the past, corresponds to a period of intense questioning of art, artists and art object especially in the 1960s. In this study, respective changes are investigated upon the samples of Robert Morris, Robert Whitman, Dennis Oppenheim, Robert Smithson, Michael Heizer, Sophie Ristelhueber, Andy Goldsworthy and Mark Dion who have been used the nature, body and technology as means of artistic expression.

Key Words: Technology and art, nature and art, body and art, conceptual art, minimalist art, land art

¹ Bağımsız Sanatçı, vildani.art@gmail.com

Giriş

1960'lı yıllarla başlayan süreçte sanatta pek çok tanım ve ölçüt hızla değişmeye başlamıştır. Özellikle kavramsal ve minimalist sanat akımları ile başlayan bu süreç, bu akımlardan beslenen arazi sanatı, yerleştirme, beden sanatı, video sanatı, ışık sanatı vb. gibi isimlerle kategorize edilen diğer pek çok akım ve yönelim de eşlik etmiştir. Doğayı, bedeni ve teknolojiyi ön plana alarak sanatsal ifade aracı olarak kullanan bu akım ve yönelimler, sanattaki çok sayıdaki değişimin ortaya çıkmasında, gelişmesinde ve günümüze kadar devam etmesinde önemli rol oynamıştır (Işık, 2014).

Bu çalışmada öncelikle sanattaki değişimlerin kaynaklarına kısaca değinilmiş daha sonra doğayı, bedeni ve teknolojiyi birbirlerinden farklı anlayış ve şekilde kullanan sanatçılar örnekleri ile incelenmiştir. Son bölümde ise incelenen örneklerden yola çıkılarak sanatta hangi değişimlerin ortaya çıktığına ilişkin ulaşılan sonuçlar yer almaktadır.

1. Değişimlerin Başlangıcı

Duchamp, Tatlin, Mondrian gibi öncü sanatçılar ile 20. Yüzyılın ilk yarısında başlayan süreç, 1960'lı yıllarda kavramsal ve minimalist sanat gibi iki önemli akımın ortaya çıkmasına kaynaklık etmiştir. Bu yıllar, sanatın, sanatçının ve sanat nesnesinin felsefi bir bakış açısı ile yoğun olarak sorgulandığı bir sürecin başlangıcıdır. Sorgulamalar neticesinde biçimci sanat anlayışına karşı çıkılmaya başlamış, kavram ve düşünce sanatta birincil öneme sahip olmuştur. Sol Lewit'in 1967 yılında Artforum'da yayımlanan *Paragraphs on Conceptual Art* (Kavramsal Sanat Üzerine Paragraflar) isimli yazısında "kavramsal sanatta fikir veya kavram, sanat eserinin en önemli kısmıdır" (Giderer, 2003) ve Joseph Kosuth'un 1969 yılındaki *Art After Philosophy* (Felsefeden Sonra Sanat) isimli yazısında "Duchamp'tan sonra doğası gereği yapılan her türlü sanat kavramsal sanattır. Çünkü sanat sadece kavramsal olarak varolur" sözleri, söz konusu önemi ifade eden sözlerdir (Yılmaz, 2004).

Biçim ve duyguya verilen aşırı öneme karşı tepki olarak gelişen minimalist sanatta ise nesnenin tarihsel ve sembolik anlamlarını en aza indirilmesinin yanı sıra Donald Judd'ın da söylediği gibi "estetik hile ve aldatmanın önüne geçme" amaçlanmıştır. Düşünce ve kavramın birincil öneme sahip olması ile birlikte biçimci sanat ve estetiğine karşı çıkış, sanatta her şeyin ifade aracı olarak kullanılabilmesini mümkün kılmıştır: Atık, hazır nesne, yazı, fotoğraf, film, video, projektör, demir, paslanmaz çelik, floresan ampul, ateş tuğlası, alüminyum, polyester, endüstriyel boya, led ışık, lazer, hologram vb. gibi her türden teknik ve malzeme, geleneksel teknik ve malzemenin yerini almıştır. Kavramsal ve minimalist sanat, teknolojik olan/olmayan malzemenin kullanılması ve yaygınlaşmasını sağlamakla kalmamış biyoloji ve çevreye ilişkin araştırma ve ilginin artmaya başladığı bu dönemde doğa ve bedeni de sanatsal ifade aracı yaparak çok sayıdaki değişime kaynaklık etmiştir. Birbirinden farklı bakış açıları ile birlikte araçsal yelpazedeki bu zenginlik, yapılan çalışmaların farklı kategorilerle değerlendirilmesini de beraberinde getirmiştir. Arazi sanatı, çevre sanatı, süreç sanatı, yerleştirme, beden sanatı, performans, katılımcı sanat, video sanatı, ışık sanatı, bilgisayar sanatı, internet sanatı ve holografik sanat ortaya çıkan sanatlardan sadece bazılarıdır (Giderer, 2003; Yılmaz, 2004).

2. Doğa, Beden ve Teknolojiyi Kullanan Sanatçılar

Çalışmalarında düşünce ve kavramı temel alıp biçimci estetiğe karşı çıkan ve beden, doğa ve teknolojiyi kullanan çok sayıda sanatçı vardır. Ancak bu bölüm, örnek olması bakımından sekiz sanatçının çalışmaları ile sınırlandırılmıştır. Bu bölümde yer alan sanatçılar; *Robert Morris*, *Dennis Oppenheim*, *Michael Heizer*, *Robert Smithson*, *Andy Goldsworthy*, *Mark Dion*, *Sophie Ristelhueber* ve *Robert Whitman*'dir. Bu sanatçılar, bedeni, doğayı ve teknolojiyi birbirlerinden farklı anlayışlarla ele almaları ve 1960'lı yıllardan günümüze

değişen sanat anlayışı ve ölçütlerinin incelenmesinde iyi birer örnek olmaları bakımından özellikle seçilmiştir (Işık, 2014).

2.1. Robert Morris(d.1931)

Morris, 1960 ve 1970'ler boyunca minimalist heykel, süreç sanatı ve arazi sanatı gibi dönemin üç temel sanat hareketinde merkezi bir rol oynamıştır (guggenheim.org). 1963 yılında *Sanat Yapıtından Estetiğin Kaldırılması Raporu*'nu yayımlayan sanatçı bu yazısında heykelindeki tüm estetik nitelik ve içeriği ortadan kaldırışını anlatmaktadır Bu anlayışla yaptığı erken dönem çalışmaları genellikle büyük küplerden ve dikdörtgen prizmalardan oluşan minimalist heykellerdir (Lynton, 1991:346).Çalışmalarında sıklıkla kauçuk, çelik, kontrplak, endüstriyel keçe, çinko, bakır, alüminyum, cam, iplik ve buhar vb. gibi endüstriyel teknoloji malzemelerini kullanan Morris:"Benim yapıtlarım öyle herhangi bir yere uyum sağlamaz. Onları içine alan yapı, nesnenin soluk almasında kesin bir rol oynar" demektedir (Cabanne, 1997: 354). 1967'de yaptığı *Steam* (Buhar) isimli çalışması ilk arazi sanatı örneği olarak görülmektedir. Bu çalışma, Michael Heizer'in *Çift Negatif*'i ya da Robert Smithson'un *Spiral Dalgakıran*'ı gibi dünya sanat tarihinde önemli bir yere sahiptir (Hafner, 2010). Bu çalışmanın bir versiyonu *Cloud Gardens* (Bulut Bahçeleri)ismi ile 1992'de Pensilvanya'da Pittsburgh Havaalanı'na uygulanmış ancak çalıştırılmasındaki maliyetin çok yüksek olması gerekçesi ile 2008 yılında buhar vermesi durdurulmuştur(Schwartz, 2008). *Buhar*'ın diğer bir versiyonu ise yine aynı isimle 2009'da Almanya'da Abteiberg Müzesi'nde gerçekleştirilmiştir (Hafner, 2010). Sanat yapma eylemini "bitmez bir enerji kaynağı olarak, öfke ve kızgınlık hareketinin, bedensel bir şiddet eylemi ile rahatlaması" olarak tanımlayan Moris (Giles, 2010), 1974 yılındaki bir gösterisi için sadomazoşik kıyafetlerle çıplak fotoğraf çektirip bir poster hazırlatmıştır. Bu posterinde Morris, sanatın gücünü fiziksel kuvvetle özellikle de şiddetle bir tutmuştur. Eleştirmen Amelia Jones bu posteri,"aşırı derecede erkeksiliği desteklediği ve erkekliğin homofobiklikle eşdeğer gösterildiği" gerekçesiyle eleştirmiştir (Jones, 1998). Morris, izleyicinin doğrudan sanat eseriyle etkileşime girebilmesini sağlayan katılımcı sanat türünün ilk örneklerinden sayılan çalışmalar da üretmiştir. 1971'deki *Bodyspacemotionthing* isimli yerleştirmesi (Resim 1-a) bu türdendir. 2009'da Londra'da yeniden düzenlenerek izleyiciye sunulan *Bodyspacemotionthing*'de(Resim 1-b)izleyici, tırmanmaya, sürünmeye, kaymaya ve dengede durmaya davet edilmektedir. Morris bu çalışmasında izleyicinin "farklı şartlar altında yerçekimini, çabayı ve yorgunluğu kendi bedenleri ile deneyimlemelerini" istediğini söylemektedir (Higgins, 2009).Morris'in, David'in 500. yaşının kutlanması amacıyla ürettiği çift projeksiyon kullanılarak gösterilen 35'er dakikalık iki video çalışması, *The Birthday Boy* (Doğum Günü Çocuğu) ismini taşımaktadır. Biri kadın biri erkek iki solcu sanat tarihçisinin hicvedildiği videonun sonunda bayan eleştirmenin nefesi kesilmektedir çünkü David yaşlı bir çıplak adam olarak biçim değiştirmektedir. Eşzamanlı olarak erkek eleştirmenin olduğu diğer video ise heykel zenci bir kadına dönüşmektedir (Komisar, 2005;sfu.ca/gallery, 2008). Doğa, beden ve teknolojiyi temel alan çalışmaları ile Morris pek çok sanatçı ve akımı da önemli ölçüde etkilemiştir.

Resim 1 (a, b) Robert Morris, *Bodyspacemotionthing*, izleyici katılımlı yerleştirme, **(a)** 1971, Tate Gallery, **(b)** Morris'in bu çalışması 2009'da Tate Gallery-TribuneHall'de yeniden düzenlenmiştir (guardian.co.uk, 2009).

2.2. Dennis Oppenheim (d.1938 – ö.2011)

Oppenheim'in erken dönem çalışmaları doğayı temel alan arazi sanatı örnekleridir. Bu örneklerden biri 1968'de yaptığı *Time Line* (Zaman Çizgisi) isimli ABD ve Kanada sınırında St. John Nehri'nde yaptığı 4,82 km. uzunluğundaki çizgidir. Bir diğeri 1969'da *Accumulation Cut* (Kütle Kesimi) isimli benzinle çalışan zincirli testere ile Ithaca-ABD'de buz tutmuş gölde yaptığı buz kesimidir. 1969'da Hollanda'da *Directed Seeding* (Yönlendirilmiş Buğday Ekimi) isimli 154 x 267 metrelik bir alana traktörle ekim yapılması da yine sanatçının arazi sanatı örneklerindedir (oppenheim.com). 1970 yılında kendi bedenini kullanarak gerçekleştirdiği *Parallel Stress* (Paralel Gerilme) isimli performansında vücudunu, Brooklyn ve Manhattan köprüleri arasında bir yerde çöken beton bir iskele arasında uzatarak on dakika boyunca bu şekilde kalmıştır. Yine kendi bedenini kullanarak aynı yıl gerçekleştirdiği *Reading Position for Second Degree Burn* (İkinci Derece Yanık için Okuma Pozisyonu) isimli çalışmasında beş saat boyunca çıplak vücuduna koyduğu kitapla güneş altında kalmış böylelikle kitabın izinin vücuduna çıkmasını sağlamıştır (Manchester, 2007). Oppenheim, oğlu Erik ile birlikte de performanslar gerçekleştirmiştir. 1971'deki *Two Stage Transfer Drawing* (İki Aşamalı Aktarım Çizimi) ve Erik'le aynı anda aynı yüz ifadelerini takınarak oluşturdukları 20 dakikalık bir video bu performanslarındandır. 1975'teki çalışmasında ise kendi parmak izi ile Erik'in parmak izinden oluşan baskıdan yola çıkmıştır. Parmak izlerinden oluşan bu baskının büyütülmüş halini katran ve endüstriyel atıkları kullanarak New York'taki bir otoparka uygulamıştır. Oppenheim, çalışmalarında ağırlıklı olarak endüstriyel teknolojiyi kullanan bir sanatçıdır ve galerilerde sergilenen çalışmaları olsa da birçoğu kamuya açık alanlara yapılan devasa heykellerdir. Alüminyum, çelik, fiberglas, cam ve katran sıklıkla kullandığı malzemelerdendir (Denson, 2011). 1980'lerde yapmaya başladığı bu türden heykellerine zaman zaman led ışıklar da eklemiş 2000'den sonra yaptıklarının büyük bir kısmında ise ışık ön plana çıkmıştır. *Radiant Fountains* (Parıldayan Çeşmeler), *Paintbrush Gateway* (Boya Fırçası Geçidi), *Splash Buildings* (Sıçrayan Su Binaları) ve *Architectural Cactus* (Mimari Kaktüs) Oppenheim'in ışığı ön plana çıkardığı çalışmalardan bazılarıdır. Bunları heykel-mimari bileşimi olarak ifade etmek mümkündür (Scott, 2010; Peterson, 2010; Oppenheim, 2009). 2009 yılında yaptığı *Electric Kiss* (Elektrik Öpücüğü) isimli çalışmada (Resim 2) paslanmaz çelik kullanan Oppenheim "müslüman ülkelerden giden Ruslar, soğan kubbeyi ülkelerine taşımışlardır" diyerek çalışmasını hem "bir gözyaşı damlası"na benzetmiş hem de "öpücüğün mimari hali" olarak nitelendirmiştir. 2010 yılındaki *Still Dancing* (Devam Eden Dans) isimli çalışmasını ise "heykel, mimari ve tiyatronun bir bir aradalığı" olarak tanımlamıştır. 38 metrelik baca benzeri bir yapı ve bu bacadan aşağı doğru paslanmaz çelikten yapılmış 18 metre çapında büyük spiral bir kütle olduğu çalışmayı sanatçı "donmuş gözyaşı formunun ışık ve hareketi içeren konfigürasyonu" olarak ifade

etmiştir. Benzer bir çalışması da 2011 yılında tamamladığı uçan kuş sürüsünü gösteren *Swarm* (Sürü)'dür. Oppenheim'ın bu son dönem çalışmaları pek çok farklı sanat formlarını içinde barındıran hem endüstriyel hem ileri teknolojinin kullanıldığı çalışmalardır(dennis-oppenheim.com).

Resim 2.Dennis Oppenheim, *Electric Kiss*, 2009, APEC Naru Parkı, Busan, Kore(dennis-oppenheim.com).

2.3. Michael Heizer(d.1944)

Sanat çalışmalarına 1960'lerde başlayan Heizer, “müzelerin ve koleksiyonların tıka basa dolduğunu, açık alanların onları beklediğini” söyleyerek çalışmalarının çoğunu Nevada Çölü'nde yapmıştır. 1967'de Heizer'in, Nevada Çölü'ndeki *Double Negative* (Çift Negatif) isimli çalışması için bir vadinin iki yanında karşılıklı iki derin yarık oluşturulmuştur. Bedenin doğa ile doğrudan kurduğu fiziksel deneyimi üzerine olan bu çalışmada buldozerler yardımıyla yaklaşık 244.000 tonun üzerinde toprağın yeri değiştirilmiş ve heykel 'boşluk' ile oluşturulmuştur. İzleyici, heykelin içinde yürüyebilmektedir. Böylelikle heykel ile mimarlık arasında bir bağ kurulmaktadır.“Bu heykeli oluşturmak için hiç materyal toplanmadı, bir araya getirilmedi, aksine materyal ortadan kaldırıldı. Orada hiç bir şey yok fakat yine de bu bir heykel” diyen Heizer'in bu çalışması Michael Govan göre “heykel tarihine meydan okumayı içermektedir” Heizer'in 1971 yılında başladığı hala devam eden *Complex City* (Kompleks Kent) isimli çalışması (Resim 3)ise bugüne değin yapılmış en büyük heykel olarak anılmaktadır. Her biri yüzlerce tonu aşan, yükseklikleri 20 metreyi bulan dikdörtgen ya da üçgen yüzeyli devasa taş bloklarından oluşmaktadır. Heizer bu kavrama karşı çıkmakta ve çalışmasını “unssculpture” (heykel olmayan) olarak tanımlamaktadır. Pekşen yapımı 50 yıldan fazla süredir devam eden bu çalışmayı “kesintisiz bir eleştiri” olarak nitelemekte ve şunları söylemektedir (Pekşen, 2005):

Yapımına başladığı yıllardaki ekolojik kaygılar, çevre kirliliği, modernist seçkinci sanatın eleştirisi gibi sorunsallar o günden bu güne hala canlı olduğundan Kompleks Kent tüm bu sorunsalların devamına gönderme yapan bir tür karşı duruş ve kesintisiz eleştiri gibi değerlendirilebilir.

“Yalnız bir kovboy” olarak nitelediği Heizer ile Nevada Çölü'nde görüşen New York Times'ın Sanat Yönetmeni Michael Kimmelman'a göre ise Kompleks Kent, “eski anıtları, minimalizm ve endüstriyel teknoloji ile sentezlemek için yapılmıştır.” Söyleşide Heizerbu devasa çalışması için “ben sadece zaten yüzyıllardır yapılan ancak şimdi yapılmayanı yapıyorum” demektedir. Heizer, beş kompleksten oluşacak olan çalışmasının dördüncüsünün yapımı için halen çölde yaşamakta ve çalışmalarını sürdürmektedir (Kimmelman, 2005).

Resim 3 Michael Heizer, *Complex City* (Kompleks Kent),Orta Doğu Nevada, ABD. Yapımı 1971'den beri devam etmektedir (infrascapedesign.wordpress.com, 2010).

2.4. Robert Smithson(d.1938-ö.1973)

Smithson, 1960'lı yılların sonlarına doğru dönemin sanatı üzerine pek çok yazı kaleme almıştır. Bunlardan birinde şöyle demektedir (Yılmaz, 2004: 206-314):

1950'li yılların sonlarında ve 1960'lı yılların başlarında 'teknoloji' ile 'endüstri', New York Sanat Dünyası'nda bir ölküye dönüşmüştür. Endüstri ve teknolojinin ürünleri bir 'metal kaynakçısı' ya da 'laboratuvar teknisyeni' gibi iş görmek isteyen sanatçıya seslenmeye başlamıştır. Ağır endüstri ürünlerindeki gelişme, çeliğe ve alüminyuma tutkulu bir yönelişe neden olmuştur. Kalıplanmış çelik ve döküm alüminyum, makine ürünleridir; dolayısıyla teknolojik ideolojinin damgasını taşımaktadırlar.

Smithson'ın sözleri, gelişen endüstri ve teknolojinin nasıl sanata dâhil edildiğinin ifadesidir. Her ne kadar diğer pek çok arazi sanatçısı gibi galeri düzenine karşı olsa da Smithson da çalışmalarından bazılarını galeri ve müzelerde sergilemiştir. *Earthworks* (Hafriyat), *A Non-Site* (Mekân Olmayan), *Mirror and Shelly Sand* (Ayna ve Deniz Kumunu) *Red Sandstone Corner Piece* (Kırmızı Kumtaşı Parçası) gibi çalışmaları galerilerde sergilenen çalışmalarından bazılarıdır. Jeoloji, endüstriyel atıklar ve bilim kurgu gibi alanlarda çalışan Smithson özellikle yere atma ve dökme gibi işlemleri işin içine kattığı yerçekimi kavramına yönelik çalışmalar da yapmıştır. *Glue Pour* (Tutkal Dökümü), *Mirror Displacement* (Ayna Deplasmanı) ve *Asphalt Rundown* (Asfalt Dökümü) isimli çalışmaları bu türdendir. En bilinen çalışması 1970'da tuz gölüne yaptığı *Spiral Jetty* (Spiral Dalgakıran) isimli çalışmadır. Tuz gölü mevsim değişimlerine karşı son derecede duyarlıdır, su yosunlarının miktarına ve değişen tuz tabakalarına bağlı olarak su, renk değiştirmektedir. Böylelikle Spiral Dalgakıran yıl içinde farklı zamanlarda değişen renklerle görülebilmektedir. Smithson bu çalışmasının yapımı devam ederken 1973 yılında bir helikopter kazasında ölmüştür (robertsmithson.com). Sanatçının *Floating Island* (Yüzen Ada) isimli 1970'te eskizlerini çizdiği projesi ise ölümünden sonra projeyi hayata geçirmek üzere kurulan bir ekip tarafından 2005 yılında tamamlanmıştır (Resim 4). Projede 9 x 27 metrelik düz bir mavna üzerinde 10 ağaç, 3 büyük kaya, bir grup maki, çim ruloları gibi malzemeler kullanılmış ve ilk deneme sürüşü Eylül 2005'te Hudson Battery Park'ta gerçekleştirilmiştir (Kennedy, 2005; nytimes.com, 2005).

Resim 4Robert Smithson, *Floating Island* (Yüzen Ada), 1970'te eskizleri çizilen çalışma, Smithson'un 1973'teki ölümünün ardından özel bir ekip tarafından 2005 yılında tamamlanmıştır (nytimes.com, 2005).

2.5. Andy Goldsworthy(d.1956)

Endüstriyel teknoloji malzemelerini kullanarak doğaya zarar verdikleri için eleştirilen bazı arazi sanatçılarının aksine tamamen doğaya ait buz, taş, yaprak, çiçek, dal vb. gibi malzemelerden yararlanan Goldsworthy: “Bence, çiçekler ve yapraklarla çalışmak inanılmaz derecede cesurca. Fakat malzemeyi değiştirmeden çalışmak zorundayım. Görevim; doğayla bir bütün olarak çalışmaktır.” sözleri ile sanatsal üretimini özetlemektedir. Sanatçının çalışmaları yalnızca doğadan toplanan malzemelerle oluşturulduğu için doğaya her hangi bir zarar vermemektedir(Sooke, 2007).Goldsworthy, ürettiği pek çok çalışmasını yapım sürecinde iken veya bitirdikten sonra fotoğraflamış ya da videoya kaydederek belgelemiştir çünkü bunlar yapımından bir süre sonra yok olarak yeniden doğaya dönen türde çalışmalardır. *Rain Shadow* (Yağmur Gölgesi), *Ice on Ice* (Buz Üstünde Buz), *IceBall* (Buz Topu) bunlardan bazılarıdır (goldsworthy.cc.gla.ac.uk).Kısa bir süre sonra yok olan çalışmalarının yanı sıra Goldsworthy'nin uzun süre doğada kalabilen çalışmaları da vardır 1997-98'de taşları kullanarak yapmış olduğu *Wall* (Duvar) ve 2008'de ağaç gövdelerinden oluşturduğu *Spire* (Sivri Kule) buna örnektir (goldsworthy.cc.gla.ac.uk). Halen New York'ta Cornell Üniversitesi'nde çalışan Gold sworty'nin galeri mekânına uyguladığı yerleştirmeleri de vardır. Bunlardan biri 2005'te Washington'da National Gallery of Art'ta sergilenen *Roof* (Tepe) isimli çalışmasıdır (Resim 5).Bu yerleştirmede Goldsworthy galeriyi biçimlendirdiği kubbemsi taşlarla doldurmuştur (nga.gov, 2005).

Resim 5 Andy Goldsworthy, *Roof* (Tepe), 2005, Washington, ABD (nga.gov, 2005).

2.6. Mark Dion(d.1961)

Dion, doğadaki nesnelere toplama, düzenleme ve sergilemede arkeolojik ve diğer bilimsel yöntemleri kullanmaktadır. Objektif/rasyonel bilim yöntemleri ile subjektif/irrasyonel bilim yöntemleri arasındaki ayrımın ne olduğunu sorgulayan Dion, kendisi ile yapılan söyleşide “bilime belli bir bağlılığı olsa da bir sanatçının bilimci olmadığını gösteren birçok araç vardır” ve “mizah, ironi, metafor, sanatçıların ekmek ve tereyağıdır” sözleri ile sanatçı ile bilimci arasındaki farkı vurgulamaktadır (pbs.org). Dion'un çalışmaları, tarih, bilgi ve doğal dünya anlayışımızı şekillendiren yollarının incelenmesi üzerine kuruludur (saltonline.org, 2011). *Scala Naturae* (Doğa Skalası) (Resim 6), *Tropical Rain Forest Preserves* (Tropikal Yağmur Ormanlarını Koruma), *Landfill* (Çöp), *Mobile Wilderness Unit* (Taşınabilir El Değmemiş Doğa Ünitesi), *Mobile Bio Type-Jungle* (Taşınabilir Biyolojik Tip Orman), *Ichthyosaurus* (Balık Kertenkele) ve *The Curiosity Shop* (Merak Dükkânı) Dion'un doğadan topladığı ya da alışveriş yaparak oluşturduğu yerleştirmelerden bazılarıdır. *Systema Metropolis Fieldwork 2* (Büyükşehir Saha Sistemi 2) isimli 2009'da İsveçli botanikçi Carl Linnaeus'un doğumunun 300. yıldönümü anısına yaptığı yerleştirme de Dion'un tipik 'toplama' ve sanatsal 'tasnif' anlayışının bir ürünüdür (artvehicle.com, 2007). Halen New York'ta yaşayan ve Columbia Üniversitesi Görsel Sanatlar Bölümü'nde çalışan Dion; “bazı sanatçılar resim yapar, bazıları heykel yapar,

bazıları fotoğraf çeker ve ben alışveriş yapar, toplarım yaptığım işte budur” sözleri sanat anlayışını özetler niteliktedir (pbs.org).

Resim 6 Mark Dion, *Scala Naturae* (Doğa Skalası), 1994.

2.7. Sophie Ristelhueber(d.1949)

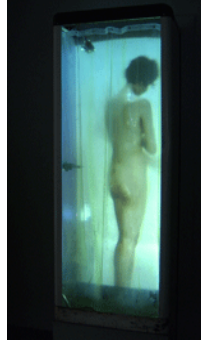
Ristelhueber, savaşın ve çatışmaların yeryüzü üzerindeki etkilerine odaklanan bir sanatçıdır. Özellikle Bosna, Fransa, Irak, Batı Şeria, Kuveyt ve Lübnan'daki etkileri fotoğraflayan sanatçı, kendisi ile yapılan söyleşide “çatışmaların mimari ve yeryüzü üzerindeki etkilerine bir gözlemci olarak baktığını” söylemekte, ilgisinin “dünyanın eziyet ve işkence çeken yerleri olduğunu ve kendisini buna adadığını” belirtmektedir. Buna örnek olarak da 2006'da çektiği *Eleven Blownups* (On Bir Bombalama) isimli bomba çukurları serisini vermektedir. Bu çalışma, bombalanan yerlerde oluşan çukurların fotoğraflarından oluşmaktadır (foto8.com, 2009). Çalışmalarında objektif olmadığını bakış açısında bir kişisellik olduğunu ve kurgu yaptığını belirten Ristelhueber ayrıca kendisinin bir foto muhabiri olmadığını ve belgeleme kaygısı ile bunları çekmediğine de özellikle vurgu yapmaktadır. Sanatçı örneğin Kuveyt'e gitmesindeki amacının oradaki yeryüzünde oluşan izler üzerinde çalışmak olduğunu, çöldeki savaş çöplerini, siperleri, terk edilmiş askeri silahları fotoğraflamak istediğini, çölün olması gerektiği gibi boş olmadığını ve bunlarla dolu olduğunu belirtmektedir (Barliant, 2009). Ristelhueber, genellikle fotoğraflarını boyutlarını büyütürken sergilemekte bazen de poster gibi doğrudan duvara yapıştırmaktadır. Sanatçı, insanların savaş yoluyla bozduğu yeryüzünün yanı sıra Paris hastanelerinde ameliyat edilmiş isimsiz hastaların fotoğraflarını da çekmiştir. *Operations* (Ameliyatlar) isimli bu seride *Every One No. 14* isimli çalışma, sırtında boydan boya ameliyat dikiş izleri olan bir kadının fotoğrafıdır. Ristelhueber'in bu serisi, başkaları tarafından bedene yapılan ya da yapılmak zorunda kalınan müdahaleleri göstermektedir (bintphotobooks, 2012). 2010 yılında Deutsche Börse Fotoğraf Ödülü'nü alsa da Ristelhueber, bir fotoğraf sanatçısı olmadığı kavramsal bir sanatçı olduğu hususuna özellikle vurgu yapmaktadır (Beyfus, 2010). Ancak verilen ödülün bir fotoğraf ödülü olması ve kendini kavramsal sanatçı olarak tanımlayan birine bu ödülün verilmesi kimi çevrelerde tartışma yaratmıştır (O'Hagan, 2010). 2003-2006 yılları arasında Londra'daki Reuters ajansına giderek araştırma ve inceleme yapan Ristelhueber, kendi fotoğrafları ve bilgisayar simülasyonları üzerinde halen çalışmalarına devam ettiğini söylemektedir. Bunlar, Türkmenistan'da, Suriye'de, Batı Şeria'da ve Filistin'de kendi çekmiş olduğu taş, kaya ve bomba kraterlerinin fotoğrafları ile bunların bilgisayar simülasyonlarının bir maketini oluşturma amacını taşıdığını söylemektedir (Beyfus, 2010).

Resim 7 Sophie Ristelhueber, *EveryOne No. 14*, 1994, siyah-beyaz fotoğraf, 270 x 180 cm., Victoria&Albert Müzesi, Londra, İngiltere. Lifli ahşap levha üzerine monte edilen fotoğraf (bintphotobooks, 2012).

2.8. Robert Whitman (d.1935)

Whitman, 1960'lardan itibaren deneysel tiyatro ve performans sanatında yeni teknolojiler kullanan bir öncüdür. Görüntüleri, sesleri, oyuncularını, filmleri, slaytları birleştirerek yaptığı çalışmalarıyla, 1960'ların başından beri tiyatroya yeni ufuklar açmıştır. Özellikle *The American Moon* (Amerikalı Ay) isimli çalışması ile bir performansa videoyu dâhil ederek bu alanda çığır açan ilk sanatçı olmuştur. 1960 yılında tiyatro, performans, film, ses ve yeni medya ile yaptığı deneyler yoluyla görsel imgeleri birleştirmek için başlayan çalışmaları halen devam etmektedir (artobserved.com, 2011). 1966 yılında yeni teknolojilerle çalışan sanatçılar ve mühendisler arasında işbirliği sağlamak ve teşvik etmek amacıyla kurulan *Experiments in Art and Technology-EAT* (Sanat ve Teknoloji Deneyleri)'nin kurucu sanatçıları arasında Whitman ve Robert Rauschenberg yer almaktadır. Diğer kurucular ise Billy Kluver ve Fred Waldhauer isimli mühendislerdir (post.thing.net, 2008). 1966'daki *Akşam: Tiyatro ve Mühendislik Performans Serileri* için otuzdan fazla mühendis ve bilimci dönemin yeni teknolojisini kullanarak, Whitman'ın bu performans serilerini gerçekleştirmesine katkıda bulunmuştur. Whitman'ın çalışmalarında ışık, önemli bir yere sahiptir ve çoğunlukla yansıtma yolu ile kullanılmaktadır. 1964'te yaptığı *Shower* (Duş) (Resim 8-a), 1967'de lazer projeksiyonla yaptığı *Wavy Red Line* (Dalgalı Kırmızı Çizgi), 1976'deki *Light Touch* (Işık Dokunuşu), 2004'teki *Line in the Sand* (Kumdaki Çizgi), 2007'deki *Sun* (Güneş) ve *Io* isimli yerleştirmeleri yansıtmayı kullandığı çalışmalarından bazılarıdır (whitmanpassport.net). Sanatçının 2011'de gerçekleştirdiği *Moon Rain* (Ay Yağmuru) isimli izleyici katılımlı çalışması ise sisteme görünme ve kaybolma üzerinedir. Bir Çin resmi gibi sisle yaratılan boşlukları izleyici kendi doldurmaktadır (diaart.org, 2011). İleri teknoloji ile ürettiği son çalışmalarından biri de 2011'de yaptığı *Passport* (Pasaport) isimli çalışmasıdır (Resim 8-b). New Jersey'deki Montclair State Üniversitesi Alexander Kasser Tiyatrosu'nda ve New York'ta Hudson Nehri yakınındaki Dia:Beacon'da gerçekleştirilen, eşzamanlı iki performanstan oluşan bu çalışmada ses, canlı performans ve video projeksiyonları internet üzerinden kablosuz iletim ve görüntü akışı ile kurgulanmıştır. Görüntüler, video ekranında değil sisler içinde dev gömlek ekranlar üzerine yansıtılarak izleyiciye sunulmaktadır. İzleyiciler, sanatçının görsel ve şiirsel anlatısını iki ayrı yerde izlemiştir. Bu eşzamanlı performanslarla, aynı anda iki yerde olma olasılığı vurgulanan bu çalışmasını Whitman "alan, ritim, ölçek ve plastik öğeleri kullanıldığı sözsüz bir tiyatro" olarak tanımlamakta ve "herkesin aynı anda aynı şeyi görmesi, kutsal metinde yazılı değildir" demektedir (whitmanpassport.net).

Resim 8 (a, b) Robert Whitman(a)*Shower* (Duş), 1964, 16mm. film, DVD transfer, sessiz, projektör, duş kabini ve perdesi, su ve su pompası, 203,2 x 76,2 x 76,2 cm., R.Rauschenberg Koleksiyonu. (b)*Passport* (Pasaport), 2011, New Jersey'deki MontclairState Üniversitesi Alexander Kasser Tiyatrosu'nda ve New York'ta Hudson Nehri yakınındaki Dia:Beacon'da gerçekleştirilen eşzamanlı iki performans (whitmanpassport.net ; diaart.org, 2011).

3. Sonuç

Bu çalışmada, doğayı, bedeni ve teknolojiyi sanatsal ifade aracı olarak kullanan Robert Morris, Robert Whitman, Dennis Oppenheim, Robert Smithson, Michael Heizer, Sophie Ristelhueber, Andy Goldsworthy ve Mark Dion'un çalışmaları incelenmiştir. 1960'lı yıllardan günümüze uzanan bir zaman dilimini ele alan bu araştırma göstermiştir ki sanatsal pek çok ölçüt değişmiş ve halen değişmeye devam etmektedir. Söz konusu değişimler, *teknoloji, sanatçı, mekân, süreç, doğa, beden ve multi disiplinler sistem* başlıkları altında toplanmıştır.

Teknoloji: Sanatçıların geleneksel sanat malzemelerinin dışında farklı malzemelere yöneldiği görülmektedir. Bu malzemeler endüstriyel ya da yüksek teknoloji ürünleri olabilmektedir. Bu durum sanatsal malzeme yelpazesini genişlemesini, yeni kavram ve terimlerin sanatta kullanılmasını sağladığı gibi ışık sanatı, bilgisayar sanatı, çoklu ortam sanatı ve holografik sanat gibi farklı sanat türlerinin ortaya çıkmasını da sağlamıştır.

a) *Endüstriyel teknoloji kullanımı:* Alüminyum, çelik, demir, endüstriyel boyalar, cam, endüstriyel keçe, katran, pleksiglas, iş makinaları, floresan ampulleri, ateş tuğlası, polyester küpler, bakır tabakalar, iş makinaları vb. gibi pek çok endüstriyel teknoloji ürünü sanata dâhil edilmiştir. Morris, Oppenheim, Heizer ve Smithson'ın çalışmalarında sıklıkla endüstriyel teknolojinin kullanıldığını görmek mümkündür.

b) *İleri teknoloji kullanımı:* Video, bilgisayar, led, projektör, lazer, hologram, internet vb. gibi dönemine göre yeni ya da dailer teknolojinin kullandığını görmek mümkündür. Whitman'ın bütün çalışmaları, Oppenheim'in ve Ristelhueber'in son dönem çalışmaları sanatta ileri teknoloji kullanımına örnektir.

Sanatçı: Sanatsal üretim çoğunlukla bir ekip çalışmasına dönüşmüştür. Bu ekipte sanatçılar, bilimciler, işçiler ve teknisyenler bir arada bulunabilmektedir. Ayrıca sanatçıların kendileri de gerektiğinde bir işçi, teknisyen ya da bilimci gibi çalışabilmektedir. Morris, Oppenheim, Heizer, Smithson ve Whitman proje üretip ekip çalışması yapan sanatçılardandır. Bunların yanı sıra düşünceye verilen önemle birlikte sanatçı *proje üreten* ya da *eylem yapan* kişiolmuştur.

Mekân: Her yerde ve ortamda sanat yapılması mümkün kılınmıştır. Bu mekânlar gerçek veya teknoloji sayesinde sanal olabilmektedir. Ayrıca hem gerçek hem sanal olanın aynı anda kullanımı da mümkündür (Işık, 2014).

a) *Gerçek mekânlar*: Galeri mekânları ile birlikte sokaklar, köprüler, parklar vb. gibi yaşam alanları ya da çöller, denizler, göller vb. gibi yaşam alanlarından çok uzak yeryüzü parçaları ya da gökyüzünün herhangi bir bölümü sanatsal alan olarak değerlendirilebilmektedir. Bunlar çok küçük olabildiği gibi kilometrelerce uzanan çok büyük alanlar da olabilmektedir.

b) *Sanal mekânlar*: Teknoloji sayesinde sanallık ve simülasyon kavramı önemli ölçüde kullanılmaya başlamıştır. Gerçekte var olmayan mekânların çeşitli yollarla oluşturulmasına imkân sağlayan teknoloji sayesinde ses ve görüntünün kaydedilmesi yansıtılması/yeniden yapımı ve çoğaltılması yolu ile sanal mekânların oluşturulması mümkün olmuştur. Projeksiyon, video, bilgisayar, internet, hologram vb. gibi çok farklı kayıt ve gösterim tekniği ve malzemeleri sayesinde sanat, sanal mekânları kullanmaya başlamıştır.

Doğa: Sanatçı tarafından doğaya yapılan her türden müdahaleleri içerebildiği gibi başkalarının doğaya verdiği zararın gösterilmesi şeklinde de olabilmektedir.

a) *Doğaya müdahale*: Taş, kaya, kum, buz, yaprak, dal, yağmur, şimşek, toprak vb. gibi doğaya ait her türden farklı malzeme ve durum sanatçılar tarafından kullanılmaya başlamıştır. Sanatçılar doğaya çeşitli şekillerde müdahale etmiştir. Bunlardan bazıları doğaya zarar verirken bazıları ise hiç zararı olmayan müdahalelerdir. Heizer, Smithson ve Goldsworthy'nin çalışmalarının pek çoğu doğaya yapılan çeşitli müdahaleleri içermektedir.

b) *Doğaya müdahale etmeme*: Bunlar, sadece var olanı gözleyen ve gösteren ya da olana/yapılana işaret eden çalışmalar da vardır. Ristelhueber ve Dion'un çalışmaları bu türdendir. Kendileri doğaya direkt herhangi bir müdahalede bulunmaz. Ristelhueber, başkaları tarafından doğaya verilen tahribatı fotoğraflayıp bu fotoğrafları olduğu gibi ya da manipüle ederek Dion ise doğadan topladıklarını tasnif ederek sergilemektedir.

Beden: Sanatçılar kendi bedenlerinin yanı sıra sanat izleyicisi olan ya da olmayan başka kimselerin bedenlerini de çalışmalarına dâhil etmiştir. Bedenin güzelliğinden/çirkinliğinden ziyade yapılan eylem ve süreç önem kazanmıştır.

a) *Sanatçının kendi bedenini kullanması*: Sanatçılar kendi bedenlerini bir eylem ve faaliyet alanı olarak sanat nesnesi gibi kullanmaya başlamıştır. Morris'in ve Oppenheim'in kendi bedenlerini kullandıkları performansları buna örnektir. Ayrıca Smithson ve Heizer'in arazi sanatı örneklerinde olduğu gibi sanatçılar kimi zaman ürettikleri projelerde bizzat bir işçi ya da teknisyen gibi çalışmıştır.

b) *İzleyicinin bedeninin kullanılması*: İzleyicinin sanatsal üretim sürecine ya da yapıtın kendisine aktif olarak katılımı sağlanmıştır. Örneğin, Morris'in izleyicinin bedenine katılımını gerektiren *Bodyspacemotionthing* isimli izleyici katılımlı yerleştirilmesi sanatın oyunlaştırılmasını ve izleyicinin aktif olarak bu oyunda yer almasını gerektirirken Whitman'ın *Pasaport* isimli izleyici katılımlı çalışması ileri teknoloji ile sanatta farklı disiplinlerin bir arada kullanılabileceğini göstermesinin yanı sıra izleyicinin hem bedenine hem de zihnen katılımını gerektirmektedir.

Süreç: Sanatsal üretim süreci hem değişmiş hem de daha fazla önem kazanmıştır. Hatta bazen sadece 'sanat yapma süreci' sadece önem kazanmıştır. Bu süreç; sanat yapma fikrinin ortaya çıkmasından proje aşamasına, fiili olarak yapma işleminden izleyiciyle buluşma aşamasına kadar geniş bir yelpazeyi kapsayabilmektedir.

a) *Üretim sürecinde değişim*: Yapımı yıllarca süren ya da çok kısa hatta anlık olabilen çalışmalar üretilebilmektedir. Oppenheim'in *Paralel Gerilme* isimli 10 dakikalık performansı, Dion'un günlerce süren atık ve buluntu nesnelere toplaması ve bunlardan oluşturduğu

yerleştirmeleri ya da Heizer'in 1971'den beri halen devam eden *Kompleks Kent* isimli çalışması gibi çok farklı üretim süreçleri ortaya çıkmıştır.

b) *Sürece verilen önem*: Yapıta verilen önem kimi zaman yerini sürece verilen öneme bırakmıştır. Böylelikle 'sanat yapma eylemi' ve 'sanatı deneyimleme' şeklinde sürece vurgu yapılmaktadır. Performanslar ve izleyici katılımlı çalışmalar bu türden çalışmalardır. Ancak bu tür çalışmalarda üretilmesinin/uygulanmasının ardından olay bitmekte ya da çalışma yok olabilmektedir. Bu sebeple çoğunlukla fotoğraflanarak ya da videoya alınarak süreç kaydedilmektedir. Bu tür çalışmalarda sanatçı, eleştirmen ya da tarihçi gibi biri tarafından yazılan yazılar önem kazanmaktadır. Goldsworthy'nin buz, yaprak vs. ile yaptığı çalışmaları, Smithson'un endüstriyel boya ve zift dökmeleri ya da Oppenheim, Morris ve Whitman'ın performansları bu türdendir. Ayrıca sürece verilen önem sayesinde eskiden yapılmış bir çalışma daha sonraki yıllarda döneme uyarlanarak yeniden yapılabilmektedir. Örneğin Morris ve Whitman'ın 1960'larda yaptıkları yerleştirme, performans ve izleyici katılımlı çalışmaları ilk uyguladıkları tarihten yıllar sonra bir 'yeniden yapım' olarak izleyiciye tekrardan güncellenerek sunulabilmektedir.

Multidisipliner Sistem: Sanatta doğa, beden, bilim ve teknoloji kullanımı disiplinler arası çalışmaları beraberinde getirmiş, farklı disiplinlerin birbirlerinden beslenmelerini ya da faydalanmalarını yoğunlaştırmıştır. Bunu hem yapının oluşum sürecinde hem de nihai gösteriminde görmemiz mümkündür. Ayrıca sanatsal üretimin izleyiciye ulaştırılması ya da muhafaza edilmesi gibi konularda da multidisipliner bir yaklaşım ortaya çıkmış yaygınlaşarak kullanılmaya başlamıştır. Sanat, kendinden farklı disiplinlerle işbirliği yaptığı kadar kendi bünyesinde barındırdığı diğer sanat türleri ile de alan sınırlarını eritme, değiştirme ve dönüştürme eğilimine girmiştir. Böylelikle sanatın tasnif edilmesindeki keskin ayrımlar yok olmaya başlamıştır.

a) *Sanatın farklı disiplinlerle birlikteliği*: Sanatçılar biyoloji, arkeoloji, kimya, mühendislik, mimarlık vb. gibi farklı disiplinlerin bilgilerini gerektiren çalışmalarını çoğunlukla bu alanlarda çalışan kişilerin yardımını alarak yapmaya başlamıştır. Örneğin Whitman'ın 1966 yılındaki *9 Akşam: Tiyatro ve Mühendislik Performans Serileri* için otuzdan fazla mühendis ve bilimci çalışmıştır.

b) *Sanatın diğer sanat türleri ile birlikteliği*: Farklı sanat dalları arasındaki keskin sınırlar ortadan kalkmıştır. Bir çalışmayı sadece resim, heykel, dans ya da tiyatro olarak ifade etmek artık mümkün olmamaktadır. Çünkü ortaya çıkan nihai çalışma birden fazla sanat türünü içerebilmektedir. Bu durum çalışmanın betimlenmesini de değiştirmiştir. Örneğin Oppenheim çalışmalarını tanımlarken "heykel, mimari ve dansın bileşimi" olarak ifade etmektedir.

1960'lı yıllardan günümüze sanatta doğa, beden ve teknolojinin kullanımı, yukarıda ifade olunan çok sayıdaki değişimi beraberinde getirmiş sanatın tarifi ve tasnifinde geçmişin katı sınırları erimeye başlamıştır. Bunların yanı sıra sanatsal üretilen gerçek ya da sanal ortamlarda nasıl iletileceği, gösterileceği, sergileneceği, saklanacağı ya da korunacağı gibi bir dizi başka değişim ve sorunsalı da ortaya çıkarmıştır.

Kaynakça

Barliant, Claire. (2009, April). "After the Fact", [clairebarliant.com](http://www.clairebarliant.com), <http://www.clairebarliant.com/artwriting/sophie-ristelhueber/>

Beyfus, Drusilla. (2010, January 25). "Sophie Ristelhueber: Deutsche Börse Photography Prize", [telegraph.co.uk](http://www.telegraph.co.uk), <http://www.telegraph.co.uk/culture/photography/7044341/Sophie-Ristelhueber-Deutsche-Borse-Photography-Prize.html>

- Coulter-Smith, Graham. (2008, March 27). "The De-Definition of Sculpture", **artintelligence.net**, <http://artintelligence.net/review/wpcontent/uploads/2008/03/morrisinstallgreengal61hq.jpg>
- Denson, G. Roger. (2011, January 23). "Dennis Oppenheim, 1938-2011: The Man Who Made The World Nervous", **huffingtonpost.com**, http://www.huffingtonpost.com/g-roger-denson/dennis-oppenheim-neurolog_b_812685.html
- Fried, Michael. (2004). "Sanat ve Nesnellik", **Sanatın Felsefesi Felsefenin Sanatı**, Hazırlayan: Mehmet Yılmaz, Çev: Nazım Özüaydın, s.274 – 294, Ütopya Yayınevi, Ankara.
- Giderer, Hakkı Engin. (2003). **Resmin Sonu**, Ütopya Yayınevi, Ankara.
- Giles, Jenne. (2010). "Form Made Flexible: Robert Morris' Use of Felt", **feltworks.wordpress.com**, 30 Mayıs 2010, <http://feltworks.wordpress.com/2010/05/30/form-made-flexible-robert-morris%E2%80%99-use-of-felt/>
- Hafner, Hans-Jürgen. (2010, May 06). "Robert Morris im Museum Abteiberg, Mönchengladbach", **artnet.de**, <http://www.artnet.de/magazine/robert-morris-im-museum-abteiberg-monchengladbach/>
- Higgins, Charlotte. (2009, April 06). "Tate Modern's Turbine Hall Recreates a 1971 Art Sensation", **guardian.co.uk**, <http://www.guardian.co.uk/artanddesign/2009/apr/06/tate-modern-bodyspacemotionthings-turbine-hall>
- Işık, Vildan. (2014, April). "From 1960's To Today, The Use of Nature, Body & Technology in Art", **International Conference on Communication, Media, Technology and Design - ICCMTD**, 24-26 April, Istanbul, Turkey, Conference Proceedings, pp.89-95.
- Işık, Vildan. (2013). "Holografik Sanat", **Electronic Journal of Social Sciences** (Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi-ESOSDER), ISSN:1304-0278, Güz, Cilt:12, S. 47, s.212-231.
- Jones, Amelia. (1998). *Body Art/Performing the Subject*, University of Minnesota Press, 1998.
- Kennedy, Randy. (2005, September 16). "It's Not Easy Making Art That Floats", **nytimes.com**, <http://www.nytimes.com/2005/09/16/arts/design/16floa.html>
- Kimmelman, Michael. (2005, February 06). "Art's Last, Lonely Cowboy", **nytimes.com**, http://www.nytimes.com/2005/02/06/magazine/06HEIZER.html?_r=2&ex=1265432400&en=46be92f2c266e591&ei=5090&partner=rssuserland
- Komisar, Lucy. (2005, August). "Celebrating the 500th Birthday of David in Florence", **travellady.com**, <http://www.travellady.com/Issues/August05/1768BirthdayofDavid.htm>
- Le, Leo. (2011). "Robert Whitman's Passport", **on-verge.org**, 12 May, <http://www.on-verge.org/reviews/robert-whitmans-passport>
- Lynton, Norbert. (1991). **Modern Sanatın Öyküsü**, Çev. Cevat Çapan, Sadi Öziş, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Manchester, Elizabeth. (2007, April). "Parallel Stress 1970 by Dennis Oppenheim", **tate.org**, <http://www.tate.org.uk/servlet/ViewWork?cgroupid=999999961&workid=27357&searchid=9611&roomid=false&tabview=text&texttype=10>
- O'Hagan, Sean. (2010, 18 March). "Has the Deutsche Börse Turned into a Conceptual Art Prize?", **guardian.co.uk**, <http://www.guardian.co.uk/artanddesign/2010/mar/18/deutsche-borse-photography-conceptual-art>
- Oppenheim, Dennis. "Electric Kiss", "Splash Buildings", "Swarm", **dennis-oppenheim.com**, <http://www.dennis-oppenheim.com/works/259>
- Pekşen, Ali. (2005, 01 Şubat). "Nevada Çölünde Taştan Bir Kent Heykeli", **İzinsiz Gösteri**, S. 29, http://www.izinsizgosteri.net/asalsayi29/ali.peksen_29.html
- Scott, Dylan. (2010, July 28). "Paintbrush Gateway Erected in Arts District", **lasvegassun.com**, <http://www.lasvegassun.com/news/2010/jul/28/exhibit-brings-brushstroke-art-city-gateway>

- Schwartz, Joyce Pomeroy. (2008, February 10). "Cloud Gardens' by Robert Morris", **post-gazette.com**, <http://www.post-gazette.com/pg/08041/856112-109.stm>
- Sooke, Alastair. (2007, March 27). "He's Got the Whole World in His Hands", **telegraph.co.uk**, <http://www.telegraph.co.uk/culture/art/3663966/Hes-got-the-whole-world-in-his-hands.html>
- Peterson, Kriston. (2010, July 29). "'Paintbrushes' Arrives as Gateway to Arts District", **lasvegassun.com**, <http://www.lasvegassun.com/news/2010/jul/29/paintbrushes-arrive-gateway-arts-district/>
- Yılmaz, Mehmet. (2004). "Robert Smithson-Zihnin Çökeli mi: Yeryüzü Projeleri" isimli yazısından çeviri, **Sanatın Felsefesi Fesefenin Sanatı**, Hazırlayan: Mehmet Yılmaz, Çev. Nazım Özüaydın, Ütopya Yayınevi, Ankara.

Anonimler

- artnet.com**. (2007, April 05). "Robert Whitman: Turning Opens September 7", <http://www.artnet.com/galleries/Exhibitions.asp?gid=826&cid=122444>
- post.thing.net**. (2008). "Experiments in Art and Technology (E.A.T.) Events", <http://post.thing.net/node/1960>
- artvehicle.com**. (2007). "Mark Dion: Systema Metropolis", <http://www.artvehicle.com/events/104>
- bintphotobooks.blogspot.com**. (2012, April). "Interieurspictures of socialhousing François Hers Sophie Ristelhueber Photography", <http://bintphotobooks.blogspot.com.tr/2012/04/interieurs-pictures-of-social-housing.html>
- diaart.org**. (2011, May 14). "Robert Whitman, MoonRain, Special Events at Dia:Beacon", <http://www.diaart.org/events/main/401>
- foto8.com**. (2009), "Sophie Ristelhueber Interviewed", 11 August, <http://www.foto8.com/new/online/blog/967-sophie-ristelhueber-interviewed>
- guardian.co.uk**. (2009, April). "Robert Morris's Bodyspacemotionthings at Tate Modern", <http://www.guardian.co.uk/artanddesign/gallery/2009/apr/06/tate-robert-morris-bodyspacemotionthings>
- guggenheim.org**. (2010). "Robert Morris", May, http://www.guggenheim.org/new-york/collections/collection-online/show-full/bio/?artist_name=Robert%20Morris
- goldsworthy.cc.gla.ac.uk**. "Andy Goldsworthy Digital Catalogue DVD Volume 1: 1976-1986", <http://www.goldsworthy.cc.gla.ac.uk/>
- museum-abteiberg.de**. (2010). "Robert Morris Notes on Sculpture Objects, Installations, Films", June, <http://www.museum-abteiberg.de/index.php?id=110>
- robertsmithson.com**. http://www.robertsmithson.com/index_.htm
- saltonline.org**. (2011, July). "Who's in Town: Mark Dion? Collections Collected: Adventures With Institutional Collections", <http://www.saltonline.org/en/46/whos-in-town-mark-dion>
- sfu.ca/gallery**. (2008). "Robert Morris: The Birthday Boy", Simon Fraser University Gallery, www.sfu.ca/gallery
- whitney.org**. (2014). "Audio Guide Stop For Robert Morris, Untitled (L-Beams), 1965", http://whitney.org/WatchAndListen/Artists?play_id=455
- www.marin.edu**. "Earthworksand Site Art Study Images Landscape + Sculpture + Environmental Movement= Earthworks" Collage of Marin, <http://www.marin.edu/art107/EarthworksStudyImages.htm>
- whitmanpassport.net**. "Robert Whitman Biography", http://www.whitmanpassport.net/Robert_Whitman.html